

УДК 347.51

Володимир Примак,
кандидат юридичних наук

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ВІДНОСИНАХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті розглядаються окремі особливості дії принципу добросовісності у відносинах цивільно-правової відповідальності, враховуючи його обов'язковість для законодавця, органів судової влади і учасників цивільних відносин.

Ключові слова: добросовісність, вина, цивільно-правова відповідальність.

У науковій літературі традиційним вважається визначення добросовісності, з одного боку, як принципу, засади правового регулювання, морально-правового імперативу, зразка для наслідування тощо, а з іншого — як конкретизованої характеристики суб'єктивної сторони поведінки певної особи [1]. Причому в розрізі дослідження механізму цивільно-правової відповідальності розгляд цих умовно розмежованих втілень добросовісності зазвичай так чи інакше зводиться до загальноприкладного аналізу тих аспектів принципу вини, що актуалізуються у зв'язку зі здійсненням органом правозастосування юридичної кваліфікації дій суб'єктів цивільного права. Водночас замало уваги приділяється визначенню критеріїв втілення вимог доброї совісті безпосередньо у нормах профільного законодавства. Тому метою цієї статті є розгляд окремих виявів принципу добросовісності як засади цивільно-правового регулювання і засобу забезпечення верховенства права у законодавчих нормах про цивільну відповідальність та при застосуванні відповідних законоположень вітчизняними судами.

Оскільки у спеціальній літературі вочевидь недостатньо місця приділено специфічним, у тому числі й відмінним від принципу вини, особливостям вияву засади добросовісності у відносинах цивільно-правової відповідальності, для науки цивільного права актуальним залишається розгляд добросовісності

(у розрізі зазначеного різновиду охоронних правовідносин) крізь призму: визначення характеру взаємозв'язку і взаємозалежності справедливості, добросовісності й розумності у механізмі правового регулювання відносин цивільної відповідальності; розмежування розуміння зазначеної категорії як принципу (об'єктивний аспект добросовісності), яким мають керуватися законодавчий орган, суди та учасники цивільних відносин, і морально-правової оцінки суб'єктивної сторони поведінки учасника цивільних відносин (суб'єктивний аспект); уточнення характеру вимог доброї совісті, що ставляться до окремих категорій учасників цивільних відносин, носіїв спеціального правового статусу тощо; врівноваження інтересів боржника і кредитора, неприпустимості завдання шкоди людській гідності у зв'язку із застосуванням заходів цивільно-правової відповідальності; встановлення надійних критеріїв доказування або спростування тієї чи іншої юридичної характеристики суб'єктивної сторони вчинених суб'єктом цивільного права дій чи бездіяльності; відокремлення добросовісності й невинуватості, недобросовісності й вини, окремих форм та ступенів вини як функціонально самостійних правових засобів, за допомогою яких може коригуватися правове становище учасників цивільних відносин; розробки найбільш раціональних правових механізмів реалізації принципу добросовісності у окремих правових ситуаціях та визна-

чення розумних меж його дії у різних сферах цивільно-правового регулювання і при застосуванні різних заходів відповідальності; уточнення законодавчих та інтерпретаційних орієнтирів, які сприятимуть додержанню засади добросовісності у процесі правотворчості, в актах судового конституційного контролю та практиці судів загальної юрисдикції.

З утвердженням в Україні підвалин демократичного ладу побудова її правової системи дедалі більше стала визначатися саме тими природно-правовими приписами, які становлять присутню основу верховенства права. Адже, як слушно наголошує А. С. Довгерт, принципи справедливості, добросовісності й розумності є «доконечною сутністю права та вказують на його природне походження»; саме крізь призму цих принципів, вважає вчений, має оцінюватися та тлумачитися все позитивне та природне право і наслідки його застосування [2]. Виходячи із зазначеного, зокрема, врахування засади добросовісності є необхідним і при розробці, тлумаченні та застосуванні норм, що регламентують цивільно-правову відповідальність. Отже, немає нічого дивного у тому, що, незважаючи на існування цілої системи законоположень, у яких різнобічно втілено притаманний саме інституту відповідальності принцип вини, вітчизняні суди у перебігу застосування окремих компенсаційно-майнових санкцій [3] активно посилаються також і на вимоги справедливості, добросовісності й розумності, таким чином ніби увиразнюючи: всезагальний характер, зокрема, засади добросовісності, та функціональну визначеність основного способу її конкретизації у відносинах відповідальності, яким, звичайно, і є принцип вини; взаємну залежність і обумовленість засад справедливості, добросовісності та розумності.

Забезпечення верховенства права у сфері цивільних відносин неможливо без врахування етичної суті цього основоположного принципу, дія якого значною мірою спрямована на утвердження людської гідності [4]. Це зумовлює визначальну роль згаданих у п. 6 ст. 3 ЦК України моральних імперативів для по-

будови і функціонування ефективних правових механізмів охорони і захисту цивільних прав та інтересів. І тут, звичайно, важко не погодитися з О. А. Беляневич, котра цілком слушно характеризує моральні норми як «універсальні цінності, які спрямовують формування, функціонування та розвиток правової системи країни в цілому, пронизуючи всі її елементи (систему права, юридичну практику та правосвідомість)» [5]. Дійсно, мораль і право потребують одне одного, оскільки: 1) мораль, позбавлена правових, забезпечених з боку держави гарантіями примусової реалізації, засобів для утвердження своїх основоположних засад, повсякчас наражатиметься на небезпеку безкарного нехтування ними; 2) право, яке не спиратиметься на чітко визначені моральні принципи, не матиме ані належної легітимності у очах суспільства, ані життєво необхідної для ефективного функціонування численних правових інститутів регулювальної гнучкості, яку надають йому природно вживлені у правову дійсність моральні настанови.

Більше того, деякі правові засоби, надзвичайно важливі для повноцінного захисту прав та інтересів суб'єктів цивільного права, можуть ефективно виконувати свої функції виключно в контексті врахування під час їх застосування також і засад справедливості, добросовісності й розумності. Причому часто лишень похідна від імперативу добросовісності морально-правова характеристика інтелектуально-вольових аспектів певних дій чи бездіяльності особи виявляється спроможною гарантувати здійснення у конкретній правовій ситуації принципу верховенства права в його сутнісному, матеріальному, вимірі — передусім через додержання справедливого балансу інтересів заінтересованих осіб, забезпечення правової визначеності та доступності ефективних засобів юридичного захисту. Яскравими прикладами на підтвердження цієї тези можуть слугувати положення цивільного законодавства про добросовісність володіння, набувальну давність, попереднє користування об'єктами права інтелектуальної власності, про зміну або розірвання договору приєднання, умови зміни або розірвання

договору у зв'язку з істотною зміною обставин тощо.

Не є винятком тут і норми інституту цивільної відповідальності. По-перше, через потенційну можливість покладання на боржника тягаря сплати справедливої компенсації за порушення суб'єктивного права кредитора, цивільно-правова відповідальність виконує вагому превентивну, запобіжну роль, спонукаючи зобов'язаних осіб докладати всіх необхідних зусиль задля недопущення порушення прав інших суб'єктів цивільного права. Завдяки цьому: а) боржник, який вжив усіх розумно очікуваних від нього заходів з метою виконання своїх обов'язків, звільняється від відповідальності з огляду на спростування презумпції його вини; б) відбувається стимулювання добросовісної поведінки навіть у тих випадках, коли вину виключено з переліку умов застосування конкретного заходу цивільно-правової відповідальності, оскільки за такого правового режиму боржник змушений виявляти посилену, надзвичайну порівняно зі звичними стандартами доброї совісті, турботу про непорушність суб'єктивних цивільних прав та інтересів інших осіб.

По-друге, правова природа окремих заходів цивільно-правової відповідальності передбачає спеціальну націленість всього процесу правозастосування на позитивне (відмінне від презумпції вини) встановлення морально-правових (інтелектуально-вольових) ознак поведінки однієї або навіть кількох сторін спірних правовідносин. Наприклад, згідно зі ст. 23 ЦК України розмір компенсації за заподіяну моральну шкоду визначається судом, зокрема, залежно від ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням вимог розумності й справедливості. При цьому вина правопорушника, що згадується законодавцем як ключовий критерій визначення розміру відповідальності за завдану моральну шкоду, безперечно, є чи не найвиразнішим виявом порушення вимог добросовісності, тобто постає як функціонально відокремлений (відповідно до специфіки механізму цивільно-правової відповідальності) різновид виявленої у поведінці учасника цивільних відносин

недобросовісності. Натомість, за загальним правилом, вина у цивільному праві (принаймні за відсутності зустрічної вини кредитора) не розглядається як мірило обсягу відповідальності зобов'язаної особи. Тож з означеного погляду особливості застосування такого способу цивільно-правового захисту, як відшкодування моральної шкоди, виявляються значною мірою зумовленими саме вимогами, що випливають із засади добросовісності.

Те саме (правда, з певними застереженнями щодо правової природи відповідної санкції) можна сказати про передбачене п. 5 ч. 2 ст. 432 ЦК України застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності, тому що розмір зазначеного стягнення визначається з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення.

По-третє, попри належним чином деталізовану законодавцем дію принципу вини, засада добросовісності як така може бути напряду застосована й у відносинах цивільно-правової відповідальності, якщо це є необхідним для забезпечення справедливого балансу інтересів сторін або недопущення зловживанням кредитором правом на захист — яскравою ілюстрацією цього можна вважати зменшення судами надмірно великих, хоча й начебто правомірно (з суто формальної точки зору) встановлених, розмірів компенсаційно-майнових санкцій.

Звісно, право не може і не повинно підміняти мораль. Проте воно здатне запропонувати правові засоби, спроможні трансформувати моральні веління у власне правові приписи. Надійним способом для реалізації цього завдання є одночасне закріплення певних загальнообов'язкових морально-правових критеріїв (орієнтирів) правомірної поведінки і визначення щодо окремих правових ситуацій конкретних правових наслідків додержання, або, навпаки, порушення вимог моралі. В контексті практичного утвердження принципу добросовісності це означає насамперед: а) доцільність законодавчого закріплення ключових критеріїв добросовісної поведінки, що об'єктивуються назовні; б) врахування юри-

дичної кваліфікації суб'єктивної сторони поведінки особи як однієї з умов зміни (бажаної або, навпаки, небажаної) її правового становища або засобу надання останньому належної визначеності; в) необхідність встановлення ефективних засобів запобігання зловживанню правом на захист цивільних прав та інтересів. Причому, маючи на увазі висвітлення специфіки дії засади добросовісності у відносинах цивільно-правової відповідальності, кожне з окреслених завдань слід вирішувати з огляду на їх значення для максимально ефективної реалізації функцій цивільної відповідальності, як засобу захисту цивільних прав та інтересів.

Керуватися веліннями доброї совісті мають не самі лише учасники цивільних відносин — закарбовані у п. 6 ст. 3 ЦК України морально-правові приписи є безумовно обов'язковими і для парламенту, і для судової влади, і для всіх органів публічної адміністрації. Проте, виконуючі покладені на них профільні (владні) функції подекуди неналежним чином законодавчий орган і суди не створюють для себе жодних цивільних обов'язків, не постають як суб'єкти цивільного права, тому порушення ними принципу добросовісності не може спричинювати якої-небудь зміни їх цивільно-правового становища. Водночас громадянське суспільство і органи судового контролю (особливо Конституційний Суд України, як єдиний орган конституційної юрисдикції) можуть і повинні зважати на об'єктивну суперечність тих чи інших нормативно-правових і судових актів велінням доброї совісті — це сприятиме дійсно правовому унормуванню цивільних відносин та приведенню судової практики у відповідність до принципу верховенства права.

Спроможність добросовісності виконувати роль засади цивільно-правового регулювання значною мірою визначається позицією законодавця та судової влади. Наприклад, законодавець, керуючись доброю совістю, при розробці і вдосконаленні всіх складових механізму цивільної відповідальності має виходити з необхідності: 1) створення ефективних стимулів для вияву учасниками цивільних відносин належної турботливості

про права та інтереси інших осіб, а так само розумної обачливості у веденні власних справ; 2) забезпечення належних умов для реалізації притаманного цивільній відповідальності превентивного і компенсаційного потенціалу. Тому будь-яке відхилення — у той чи інший бік — від дії принципу повного (адекватного розумно передбачуваним втратам кредитора) відшкодування шкоди, який вирішальною мірою гарантує здійснення функцій цивільно-правової відповідальності, має бути переконливо аргументовано посиланнями на перевагу чітко визначеного морально виправданого суспільного або приватного інтересу; 3) врахування фактичного і юридичного балансу можливостей та інтересів сторін конкретних суспільних відносин та усвідомлюваних ними ризиків з метою: а) запобігання можливому зловживанню домінуючими учасниками правовідносин перевагами свого становища або довірою, яку змушені виявляти до них інші особи; б) забезпечення посиленого захисту вразливішої сторони — як правило, змушеної вступати у відносини з контрагентом для задоволення своїх нагальних потреб, об'єктивно неспроможної правильно оцінити всі істотні обставини справи, пов'язані з особливостями окремих правовідносин, специфікою функціонування тієї чи іншої сфери діяльності тощо, та нездатної в силу зазначеного повною мірою усвідомити наявність істотних загроз для своїх інтересів; в) врахування балансу значимості майнових та немайнових інтересів кожної із сторін, питомої ваги їх ймовірних втрат.

Навряд чи можна вважати відповідними вимогам доброї совісті правові норми, в яких нехтується зумовлена значними відмінностями у фактичних можливостях сторін необхідність захисту слабшої сторони правовідносин. З іншого боку, так само сумнівними з погляду моралі є законоположення, спрямовані на те, щоб у цивільних відносинах, побудованих на засадах формально-юридичної рівності й диспозитивності, надати необґрунтовані переваги і без того фактично сильнішій стороні — органам влади і навіть окремим господарським організаціям, які «за визначенням» є професійними учасниками цивільних відно-

син. У розрізі дії механізму цивільної відповідальності важливо, що у обох зазначених випадках відмова взяти до уваги істотні відмінності у фактичному або юридичному становищі заінтересованих осіб, а разом і нехтування справедливим балансом їх інтересів нівелює дію забезпечувальної (запобіжної) та компенсаційної функцій цивільно-правової відповідальності, причому такий стан речей не може не усвідомлюватися законодавцем.

Тому відвертим відступом держави від засади добросовісності виглядає, скажімо, тривале небажання вирішувати питання про борги суб'єктів господарювання, стосовно яких спеціальними законами було запроваджено мораторії на примусову реалізацію належного їм майна. У переліку сумнівних рішень парламенту можна зазначити і закріплення Законом України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» невинуватим низьких розмірів санкцій за не своєчасне виконання судових рішень про стягнення коштів з юридичних осіб, примусова реалізація майна яких забороняється відповідно до законодавства, а також з державних органів і підприємств.

Нагадаємо, що згідно з ч. 1 ст. 5 зазначеного Закону (який має набрати чинності з 1 січня 2013 р.), в разі якщо Державна казначейська служба України протягом трьох місяців не перерахувала кошти за рішенням суду, стягувачу виплачується компенсація в розмірі трьох процентів річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. І це в ситуації, коли при невиконанні судового рішення на користь зазначених «привілейованих осіб» вони, очевидно, залишаються вправі застосувати до свого «пересічного контрагента» весь комплекс санкцій, передбачених ст. 625 ЦК України — а це не лише ті самі відносно невеличкі три відсотки річних (якщо, звичайно, інший розмір процентів не застережений у договорі), а й — і навіть насамперед — інфляційні втрати від знецінення суми боргу. До речі, можливість нарахування цих сум не обмежується яким-небудь пільговим для боржника періодом (на

кшталт вищезгаданого тримісячного строку — по суті, чергового мораторію) після прийняття рішення на користь державного органу, підприємства, відповідної юридичної особи, примусова реалізація майна якої заборонена.

Об'єктивними приписами доброї совісті (звісно, не виходячи при цьому за межі своєї компетенції, а слідуючи відповідним морально-правовим настановам у процесі тлумачення і застосування норм законодавства) мають керуватися і судові органи. Проте, згадуючи рішення Конституційного Суду України, які стосуються майнових інтересів окремих категорій потерпілих осіб, сумніви щодо всеосяжного додержання засади доброї совісті можна вглядіти, серед іншого, у «благословенні» КСУ законодавчої заміни суб'єкта, відповідального за відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку з отриманим на виробництві каліцтвом чи професійним захворюванням (рішення № 20-рп/2008 від 08.10.2008 р. у справі про страхові виплати). Адже важко порівняти надійність Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, з одного боку, і окремих працедавців — з іншого, як боржників у майновому зобов'язанні (страховому і деліктному відповідно) з приводу виплати належної потерпілому компенсації. Не варто також забувати й про різке ускладнення процесуального становища потерпілих працівників — зокрема, маючи на увазі об'єктивну складність домогтися добросовісної процесуальної поведінки та додержання однакової правової позиції зі спірного питання з боку незчисленної армії працедавців, майновий інтерес яких напряму суперечить майновим інтересам потерпілих, котрі прагнуть стягнення справедливих компенсацій за завдану їм шкоду.

І навпаки, по-справжньому діяльними справедливості, добросовісності і розумності виглядають у окремих відправних положеннях рішення КСУ № 15-рп/2011 від 10.11.2011 р. у справі про захист прав споживачів кредитних послуг, де зазначається, що держава має забезпечувати особливий захист більш слабого суб'єкта економічних відносин,

а також фактичну, а не формальну рівність сторін у цивільно-правових відносинах.

Продовжуючи тему важливості усвідомлення законодавцем значимості адекватного вимогам доброї совісті визначення суб'єктів відповідальності у різних сферах суспільних відносин, не можна не згадати і Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», оскільки цим Законом із кола осіб, з-поміж яких потерпілий споживач на свій розсуд міг обрати суб'єкта відповідальності за шкоду, завдану недоліками товарів, фактично (за винятком окремих ситуацій) було виведено їх продавців.

Кілька слів варто сказати і про об'єктивний вимір доброї совісті у діяльності судів загальної юрисдикції. З цього погляду, зокрема, неприйняття викликає правова позиція Верховного Суду України, який у низці справ відмовляв працівникам у стягненні компенсації за завдану їм у трудових відносинах з бюджетними установами моральну шкоду з огляду на відсутність вини роботодавця, який не отримував вчасного бюджетного фінансування.

Наприклад, у рішенні Судової колегії у цивільних справах ВСУ від 18.04.2007 р. у справі № 6-8146кс04 за позовом Особи до районного Відділу освіти про стягнення коштів та відшкодування моральної шкоди зазначається: «При відшкодуванні моральної шкоди необхідно встановлювати винні дії відповідача. Судом встановлено, що бюджетне фінансування було відсутнє і тому продавець не мав можливості виплачувати кошти. За таких обставин вважати обґрунтованими висновки щодо задоволення вимог по відшкодуванню моральної шкоди немає підстав» [5]. Тобто Верховний Суд України фактично визнав привілейованість становища бюджетних організацій щодо приватних юридичних осіб та відмовив працівникові бюджетної установи у праві на захист тих прав й інтересів, які, ймовірно, були б захищені при розгляді позову працівника юридичної особи приватного права. Причому ВСУ не врахував: положення ст. 617 ЦК, згідно з яким не вважається випадком, зокрема, відсутність у боржника необ-

хідних коштів; практику Європейського суду з прав людини, який визначив свою позицію стосовно порушення Україною ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (щодо права на мирне володіння майном) саме у зв'язку з недодержанням нашою державою вимог освітнього законодавства, яке передбачає здійснення додаткових виплат педагогічним працівникам. Адже у п. 26 рішення ЄСПЛ від 08.11.2005 р. у справі «Кечко проти України» сформульовано однозначну правову позицію: «Суд не приймає аргумент Уряду щодо бюджетних асигнувань, оскільки органи державної влади не можуть посилатися на відсутність коштів як на причину невиконання своїх зобов'язань» [6].

Чи можна у вищезгаданих та аналогічних їм випадках говорити про об'єктивне порушення принципу добросовісності законодавцем і судовими органами, а не тільки про підсумкову несправедливість певного положення закону чи акта здійснення правосуддя? На наш погляд — безперечно. Адже справедливість чи несправедливість є своєрідним підсумком законодавчої або правозастосовної діяльності, поведінки конкретної особи тощо, тоді як морально-правовим та інтелектуально-вольовим підґрунтям зазначених дій мали б слугувати певне уявлення законодавця, суб'єкта правозастосування, учасника цивільних відносин про передбачувані наслідки власних дій чи бездіяльності, їх відповідність чи невідповідність моральним засадам суспільства. Загалом йдеться про усвідомлення законодавцем і органом правозастосування необхідності: вияву належної турботливості про об'єкти правової охорони, до яких поряд з правами та законними інтересами суб'єктів права належать ті ж такі справедливість, добросовісність і розумність; спрямування зусиль на додержання вимог верховенства права у законотворчій діяльності та при застосуванні правових норм; врахування всіх обставин, публічних та приватних інтересів, істотних для вибору певного способу регламентації юридично значимої ситуації або ухвалення рішення у конкретній справі; обачливого ставлення до ймовірних наслідків прийняття того чи іншого правового акта.

Те, що добросовісність поряд з функцією морально-правового імператива виконує цілком конкретне завдання здійснення юридичної кваліфікації дій суб'єктів цивільного права, значною мірою зумовлює вже згадане нами розмежування так званих об'єктивного і суб'єктивного ракурсів добросовісності. При цьому об'єктивний її вимір може тлумачитися у доволі відмінних один від одного аспектах: 1) і як загальна вимога, зокрема абсолютний цивільний обов'язок, що конкретизується відповідно до обставин кожної окремої справи у ознаках належних за даних обставин турботливості й обачливості; 2) і як об'єктивний масштаб поведінки особи, яка у своїх вчинках керується вимогами доброї совісті.

Натомість у контексті розгляду так званого суб'єктивного ракурсу добросовісності підстав для виникнення істотних суперечок не спостерігається, оскільки у такому розумінні вона майже одностайно сприймається в науковій літературі як характеристика суб'єктивної сторони того чи іншого поведінкового акта або загального підходу учасника цивільних відносин до організації своєї діяльності; водночас розбіжності, що виникають тут, так само, як і при розгляді проблематики цивільної вини, зазвичай стосуються виявів індивідуальної прихильності науковців до, умовно кажучи, поведінкового (об'єктивного) або, навпаки, психологічного трактування особистої добросовісності суб'єкта цивільного права.

Утім, дещо осібно від вищезгаданих об'єктивного і суб'єктивного ракурсів добросовісності слід розглядати випадки закріплення відповідної законодавчої кваліфікації (правової характеристики вчинків того чи іншого роду як добросовісних або недобросовісних) за визначеним у окремій правовій нормі складом юридичних фактів чи ознаками юридично значимої поведінки. Адже у тих випадках, коли законодавець безпосередньо у статичній правовій регулюванні перебирає на себе оціночну функцію, за звичайних умов притаманну винятково динамічному процесу застосування вимоги добросовісності під час розгляду конкретного спору, і зводить тим самим роль юрисдикційного органу до конста-

тації наявності передбаченого правовою нормою фактичного складу, насправді відбувається термінологічна підміна понять добросовісності (недобросовісності) й правомірності (протиправності).

Зазначений підхід, що є традиційним, зокрема, для законодавства про захист від недобросовісної конкуренції, може бути якоюсь мірою виправданим лише зважаючи на: звичаї (включно з міжнародними) ділового обороту; очевидний дисбаланс фактичних можливостей сторін порушених правовідносин (що властиво для зобов'язань, у яких беруть участь споживачі, та багатьох видів публічно-правових відносин); використання «морально (суб'єктивно) забарвлених» термінологічних зворотів з метою фактичного встановлення наявності протиправності як умов застосування цивільно-правової відповідальності за деякі специфічні правопорушення у сфері господарювання, де вину (суб'єктивну сторону поведінки) виключено зі складу умов, необхідних для покладання на правопорушника обов'язку відшкодувати завдану потерпілій стороні шкоду.

Отже, йдеться про правові ситуації, в яких неправомірний вчинок суб'єкта, наділеного спеціальним правовим статусом, як правило, сам по собі може вважатися достатнім доказом недобросовісного ставлення до виконання обов'язків, покладених на зобов'язану особу. Адже вважається, що рівень її підготовки до провадження певної діяльності або суть вчинених нею дій передбачають належність усвідомлення їх характеру і можливості порушення суб'єктивних прав інших осіб, завдання їм майнової або моральної шкоди. Іншими словами, за зазначених обставин законодавець ніби виходить з неспростовного припущення про недобросовісність особи, яка вчиняє правопорушення даного роду. Досягається це через безпосереднє закріплення у нормах права такого об'єктивного (поведінкового) масштабу добросовісності або недобросовісності, що за зовнішніми ознаками дорівнює правомірності або неправомірності.

Проте важко знайти раціональні пояснення для беззастережного законодавчого визнання недобросовісними дій, які, або наслідки яких: а) у більшості випад-

ків не спрямовані на порушення прав та інтересів інших учасників цивільних відносин або, тим паче, нездатні відігравати роль самодостатнього чинника, що спричинює завдання матеріальної або немайнової шкоди; б) не виходять за межі звичайного розподілу ризиків, які усвідомлюються заінтересованими особами; в) полягають у неістотних (з погляду їх змісту і можливих негативних наслідків) порушеннях документального оформлення доволі складних чи нерегулярних адміністративних процедур.

На відміну від решти засад цивільного законодавства, справедливість, добросовісність і розумність мають особливу — водночас і моральну, і правову — природу, втілюючи у собі ідеї, які відіграють визначальну роль у досягненні самої суті соціального буття людини, її природних прав та належного їй становища у всіх сферах суспільної життєдіяльності. Необхідність додержання зазначених принципів впливає з усвідомлення самоцінності людського життя та гідності особи, а зміст відповідних правових понять не може бути вичерпаний певними юридичними характеристиками. Крім того, втілюючи у собі споріднені, взаємопов'язані, хоча і різні за змістом і метою законодавчого закріплення вимоги, принципи справедливості, добросовісності й розумності доволі часто можуть бути адекватно сприйняті, витлумачені й застосовані лише у їх поєднанні.

Такий стан речей, з одного боку, зумовлює виникнення труднощів у тлумаченні й застосуванні відповідних морально-правових імперативів, а з іншого — підкреслює їх потенціал як ключових елементів механізму цивільно-правового регулювання, в тому числі й щодо відносин цивільно-правової відповідальності.

Вельми примітними з означеного погляду є положення ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів», згідно з якими продавець (виконавець, виробник) не повинен включати у договори із споживачем умови, які є несправедливими, причому умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності наслідком договору є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. На нашу думку, у

такий спосіб доволі влучно наголошується на першорядному, відправному, значенні добросовісної поведінки відповідного контрагента для забезпечення справедливого балансу інтересів сторін. Своєю чергою, суб'єктивна добросовісність продавця, виконавця, виробника вочевидь має полягати у вияві розумної (а з огляду на заздалегідь визначену слабкість становища споживача це означає — посиленої) турботливості про права та інтереси іншої сторони. За відсутності цього і залежно від наслідків недобросовісної поведінки споживач може вдатися до захисту своїх прав за допомогою адекватних правопорушенню захисних заходів — як організаційно-правових (скажімо, зміна чи розірвання договору), так і майново-компенсаційних (відшкодування завданої шкоди).

Показовими є і формулювання, викладені у постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» та численних судових рішеннях, у яких чи не головним мотивом для зменшення розміру присуджених судами нижчих інстанцій сум компенсацій за завдану позивачам моральну шкоду можна вважати загальне посилання на вимоги справедливості, розумності й виваженості. При цьому згадка про виваженість, що передбачає вияв належної розсудливості й стриманості, будучи розглянутою крізь призму закріпленої у п. 6 ст. 3 ЦК України морально-правової тріади, пробуджує більш ніж виразні конотації, пов'язані передовсім саме з ідеєю добросовісності. Хоча остання, звичайно, у відносинах з приводу відшкодування моральної шкоди найбільш рельєфно постає у законоположеннях про урахування ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди (абз. 2 ч. 3 ст. 23 ЦК України), а також при поширенні на зазначений різновид деліктних зобов'язань загальної норми параграфу 1 гл. 82 ЦК України щодо правових наслідків умислу або грубої необережності з боку потерпілого (частини 1 і 2 ст. 1193 ЦК України).

Нарешті, будь-які сумніви щодо значення імперативу добросовісності у зобов'язаннях з відшкодування моральної шкоди знімає абз. 3 п. 27 постанови Пле-

нуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», в якому наголошується на тому, що «при визначенні розміру моральної шкоди судам слід виходити із засад справедливості, добросовісності та розумності. При цьому визначений розмір грошового відшкодування має бути співмірний із заподіяною шкодою і не повинен призводити до припинення діяльності засобів масової інформації чи іншого обмеження свободи їх діяльності».

На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків.

По-перше, засада добросовісності є однією з ключових гарантій реалізації загальноправового принципу верховенства права у всій сфері цивільних відносин.

По-друге, справедливість, добросовісність і розумність разом з іншими основоположними принципами, згаданими у ст. 3 ЦК України, мають визначати, з одного боку, цілі, завдання і зміст правового регулювання цивільних відносин, а з іншого — способи та результати тлумачення і практичного застосування норм цивільного права. Тому обов'язок дотримуватися означених засад покладається одночасно: на самого законодавця — насамперед у частині вибору належних підходів до формулювання приписів цивільного законодавства; на суд, а також — у законодавчо встановлених випадках — нотаріусів та органи

публічної влади під час застосування ними цивільно-правових норм; і, звісно, на учасників цивільних відносин — при набутті та реалізації (здійсненні) ними своїх прав і обов'язків.

По-третє, у нормах чинного законодавства, якими регулюються відносини цивільно-правової відповідальності, принцип добросовісності має втілюватися, зокрема, у закріпленні правових засобів, які: дозволяють враховувати морально-правову оцінку поведінки сторін при визначенні складу умов, необхідних для застосування окремих заходів відповідальності, а також її розміру — у разі якщо це зумовлюється специфікою порушених правовідносин, «змішаною» виною сторін або іншими істотними обставинами; виключають вину зі складу умов відповідальності суб'єктів окремих видів діяльності, що пов'язана з підвищеним ризиком порушення прав та інтересів інших осіб; враховують відмінності у фактичних і юридичних можливостях сторін, надаючи посилені гарантії захисту прав слабшого суб'єкта; охороняють людську гідність шляхом запобігання зловживанню правом на захист та через недопущення надмірного погіршення майнового становища суб'єкта відповідальності; гарантують ефективність цивільно-правової відповідальності як засобу юридичного захисту, повноцінну реалізацію притаманних їй запобіжної та компенсаційної функцій.

ПРИМІТКИ

1. Майданик Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.03 / Р. А. Майданик ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2003. — 28 с.; Дроздова Т. Ю. Добросовісність в російському гражданском праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. Ю. Дроздова ; Московская академия экономики и права. — М., 2005. — 26 с.; Савсерис С. В. Категория «недобросовестность» в налоговом праве / С. В. Савсерис. — М. : Статут, 2007. — С. 5—39; Лукьяненко М. Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика применения : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : 12.00.03 / М. Ф. Лукьяненко ; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. — М., 2010. — 54 с.

2. Довгерг А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права / А. Довгерг // Університетські наукові записки. — 2007. — № 2. — С. 83—89.

3. Передусім йдеться про судові рішення у справах про відшкодування моральної шкоди, стягнення разової компенсації за порушення прав інтелектуальної власності, а також штрафних санкцій за порушення договірних правовідносин. Див., зокрема: п. 22 оглядового листа Вищого господарського суду України від 29.11.2007 р. № 01-8/917 «Про деякі питання судової практики застосування Статуту залізниць України, інших норм транспортного законодав-

ства»; абз. 3 п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»; абз. 3 п. 42 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»; постанову Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 21.11.2006 р. у справі № 3-3994к06.

4. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01 [Електронний ресурс] / С. П. Головатий ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2008. — 44 с. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08gspidp.zip>.

5. Веляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) / О. А. Веляневич. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 175.

6. Див.: рішення Судової колегії у цивільних справах ВСУ від 18.04.2007 р. у справі № 6-8146к04 // Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/602480>.

Схожу правову позицію зазначено й в ухвалі Судової колегії у цивільних справах ВСУ від 18.04.2007 р. № 6-11353к04 // Застосування законодавства про працю / заг. ред. А. Г. Яреми. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — С. 717—719.

7. Рішення Європейського суду з прав людини від 08.11.2005 р. у справі «Кечко проти України» // ППС «Законодавство»; Офіційний вісник України. — 2006. — № 12. — Ст. 850.

Примак Владимир. Принцип добросовестности в контексте обеспечения верховенства права в отношениях гражданско-правовой ответственности.

В статье рассматриваются некоторые особенности действия принципа добросовестности в отношениях гражданско-правовой ответственности, учитывая его обязательность для законодателя, органов судебной власти и участников гражданских отношений.

Ключевые слова: добросовестность, вина, гражданско-правовая ответственность.

Prymak Volodymyr. The principle of good faith in the context of the rule of law in the relations of civil liability.

The article highlights some features of good faith in a relationship of civil liability, given its binding character for the legislator, the judiciary and members of civil relations.

Key words: good faith, guilt, civil liability.